

CONTINUATION OF THE EDUCATIONAL IDEAS JADID IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN CENTRAL ASIA

ОРТА АЗИЯДАҒЫ ЖӘДИТШІЛЕРДІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСҚА ҰЛАСУЫ

Kanat BAZARBAEV

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, Kanat-08@mail.ru

Abstract

The national progressives who have appeared in the majority of the countries of the East at the end of the XIXth beginning of the XXth centuries estimated the Central Asian Jadidism as reflection of the reformatory movement of the local intellectuals. The concept "jadid" formed from Arab "usul-and-jadid" ("new method") designates new ways of learning in an example of the European education.

Such educational maintenance of Jadidism in the course of social and political development of the country has changed the status of old social and political system, having provided her new, original character. Together with it, process of formation and high-quality changes of Jadidism in the country can be divided into two periods: cultural and educational and period of political struggle. The educational ideas of Jadidism have generated need to reform an education system in the country according to modern models. Naturally, such reforms have adopted also the colonial authorities in the country. In the course of education system reform realization the imperial government protecting colonial interests in the actions relied on the principles of Great Russian chauvinism.

This article deals with the new views on jadid movement, educational ideas which created national liberation ideology in Central Asia and also political programs and strategic objectives of national liberation movement.

Keywords: Central Asia, Turkestan, imperial government, enlightenment, national liberation movement.

Түйінсөз

Орта Азиядағы жәдитшілікті XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезінде Шығыстың көптеген елдерінде пайда болып қалыптасқан ұлт прогресшілері зиялыларының реформаторлық қозғалыстарының аймақтық көрінісі ретінде бағалаған орынды. «Жәдит» ұғымы «усул-иджадит» («Жаңа тәсіл») мағынасында пайда болып, еуропалық үлгімен жаңаша оқыту дегенді танытады. Жәдитшіліктің осы ағартушылық мазмұны өлкедегі қоғамдық-саяси ахуалдың дамуы барысында ескі әлеуметтік және саяси жүйенің мәртебесін өзгертіп, оған тың сипат беру түрінде өзгеріске түсті. Сонымен, өлкедегі жәдитшіліктің қалыптасуы мен қызметіндегі сапалы өзгерістерге қарай, оны мәдени ағартушылық және саяси күрес кезеңі деп екіге бөліп қарастырамыз. Жәдитшілердің ағартушылық идеялары өлкеде білім беру жүйесін қазіргі заманғы модульдерге лайықтап реформалау қажеттілігін туғызды. Әрине, бұндай реформаларды өлкедегі отарлық билік те қолға алған болатын. Білім беру жүйесін

реформалауды іске асыруда отарлық мүддені көздеген патша өкіметі ұлыорыстық шовинизмнің қағидасына сүйенді.

Мақалада жәдитшілік қозғалысқа қатысты жаңа көзқарастар, Орта Азиядағы ұлт-азаттық идеологияны қалыптастырған ағартушылық идеялары, сондай-ақ ұлт-азаттық қозғалыстың саяси бағдарламалары мен стратегиялық мақсаттары қарастырылған.

Түйін сөздер: Орта Азия, Түркістан, патша өкіметі, ағартушылы, ұлт-азаттық қозғалыс.

Тәуелсіз тарихы сана қалыптастырудың мақсаты - өткен тарихтың мазмұнын қайта қарап, ондағы бұрмаланған теріс тұжырымдарға түзету енгізу, саяси, әлеуметтік құбылыстарға шынайы баға беру болғандықтан да ХХ ғ. 90 ж. бергі тарихнамада жәдитшілік қозғалысқа қатысты жаңа көзқарастар жүйелі қалыптасып келеді.

Түркістан өлкесінің отар ел ретінде экономикалық тұрғыда аяусыз қаналғандығы, патша өкіметінің өлкені дамытуда тек экономикалық мүдде көздегендігі белгілі. Өлкеге орыс отаршылығының енуі өндіріс қатынастарын дамытып, жаңа экономикалық инфраструктура қалыптастырғанымен ол біржақты отарлық сипатымен ерекшеленді. Өлкеге тек арзан шикізат көзі ретінде мән берілгендігін мына деректер айғақтайды: Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары Түркістаннан 59 млн пұт мақта, 8,5 млн пұт мақта майы, 950 мың пұт жібек құрты, 2925 мың пұт жүн және 70 мың жылқы, 12 мыңнан астам түйе жөнелтілген [1].

Дегенмен, осындай экономикалық қанаушылыққа қарсы отарлық биліктің өлкедегі бірқатар игі ықпал-әсерін біржақты жоққа шығаруға болмайды. Осыған байланысты Д.Алимова өлкеге бай тәжірибесі және технологиялық жетістіктері бар жаңа еуропалық мәдениет, тұтастай еуропалық әлеммен байланысқан кемелденген білім беру жүйесі де келді [2, с.8-9] деп тұжырым жасайды. Өлке өміріне енген бұндай жаңалықтар жергілікті зиялы қауымның ақыл-ойына ықпал етпей қойған жоқ. Олар алғаш рет өлкедегі әлеуметтік және отарлық езгіні, елдің артта қалушылығы мен қараңғылықтың себептерін көре білді. Өлкедегі ағартушылық идеясы алғаш рет осылай көрініс тапты.

Осыдан ағаратынымыз, жәдитшілер әрекетінің өзегінде ұлттың болашағын ойлаған патриоттық жатты. Д.А.Алимова жәдитшілердің өздерін «ұлт прогресшілері» («милли таракқийпарварлар») деп атағандығын жазады [2, с.9]. Демек, ұлт прогресшілері өз заманының жағары білімді тұлғалары болғандықтан да өз ұлтының болашағын әлемдік өркениетпен байланыстыруға ұмтылған алдыңғы қатарлы өкілдері ретінде тар ұлттық оқшауланудан жоғары тұрды. Содан да жәдитшілердің көпшілігі шығыс пен батыстың білімімен сусындап қана қойған жоқ, сонымен бірге Ресейдің орталық қалаларында, Европада, Түркия мен Иран, Египеттің қалаларында білім алды, ол елдердің қоғамдық-саяси өзгерістерін өз көздерімен көрді. Бұл жағдай олардың өлкедегі қоғамдық-саяси ахуалды салыстыра бағалауына ғана емес, артта қалушылықты жою жолдарын айқындауына да мүмкіндік берді. Осылайша Түркістанда әлемдік өркениеттің жетістіктері алғаш рет жәдитшілердің айтуымен насихаттала бастады және алдыңғы қатарлы мәдени, әлеуметтік құндылықтар өлкені жаңғыртудың үлгі-өлшемі ретінде ұсынылды.

Түркістан қоғамында баспасөздің дамуы үлкен маңызыға ие болды. Айталық, жәдиттік һәм түрікшілдік идеяларды насихаттауда әр жылдарды әр түрлі қалалардан шығып тұрған газет-журналдар көп үлес қосты. Атап айтқанда: «Таракки» («Прогресс»), «Шухрат» («Даңқ»), «Самарканд», «Ойна» («Айна»), «Садои Туркестан» («Түркістан үні»), «Садои Фергана» («Фергана үні»), «Вакт» («Уақыт»), «Юлдуз» («Жұлдыз»), «Түран», «Кенгаш» («Кенес»), «Ислах», «Қазақ» (1913-1917), «Айқап» (1911-1915), «Серке», «Қазақстан» (1911-1913), «Алаш» (1916-1917), «Бірлік туы» (1917-1918), «Сарыарқа» (1917) және т.б. болды. Түрік мұсылмандарының ұлттық баспасөзін қалыптастыру мен дамытуда жәдиттердің қызметі өте зор болды.

Түркістан өлкесіндегі ағартушылық мақсатты көздеген жәдитшілерге қозғалыстың саяси ағымға айналуы өз кезегінде Түркия қоғамындағыдай мұсылмандық бірлік идеясы саясат сахнасына шығады. Бұл саяси ағымдар алғашқы кезекте өлкедегі отарлық билікті демократияның тәсілдерімен реформалау барысында саяси талаптарды ұлттық идея деңгейіне көтерді.

Жергілікті халықтың отаршылдыққа қарсы саяси күресі кезеңінде С.Лапинның кандидатурасын Сырдария облысы бойынша ІІ Ресей Мемлекеттік думаның сайлауына Махмуд Қожа Бехбуди бастаған зиялылар депутаттыққа кандидат ретінде ұсынды. Ол «Мемлекеттік думаға кандидаттар туралы» [3] мақаласында Сералыны елге таныстырып, оны депутаттыққа лайық тұлға деп бағалаған.

Дума депутаттығына сайланбағандығына қарамастан С.Лапин думадағы мұсылман фракциясының нәтижелі қызмет етуіне өз септігін тигізуге тырысты. 1907 ж. 3 маусым заңына сәйкес Түркістан мен қазақ облыстарының халқы Мемлекеттік дума жұмысынан шеттетілген соң зиялылар Мемлекеттік думадағы татар, башқұрт және әзербайжан халқы өкілдерінен тұратын мұсылмандар фракциясының қызметіне үлкен үмітін артты. ІІІ Мемлекеттік думадағы мұсылмандар фракциясына көмек көрсету мақсатында С.Лапин Б.Қаратаев, Е.Оразаев, А.Өтегеновтермен бірге Петербурға барған. Фракция мәжілістеріне қатысып, депутаттардың назарын қазақ халқының мұң-мұқтажына аударуға әрекет жасаған. Аталған тұлғалар мұсылмандар фракциясы мен халық арасында дәнекерлік қызмет атқаратын қазақ тілінде газет шығаруға ұсыныстар әзірлеген.

С.Лапин жоғарыда аталған қазақ зиялыларымен бірге қазақтарды жерге орналастыру туралы заң жобасын әзірлеуге қатысқандығы жайлы «Айқап» журналында «1908 ж. Қостанай уезі қазақтарының өтінулері бойынша сұлтан Бақытжан Қаратаев, Елжан Оразаев һәм Серали Лапин қазақтарды жерге орналастыру жайында закон жобасын жасап шығарып еді» [4, б.219] деп жазды. Ресейдің орталығындағы мұсылмандық қозғалысқа осындай жолдармен белсене араласқан С.Лапин 1917 ж. сындарлы тарихи оқиғалар кезінде Түркістандағы саяси күрестің басшыларының біріне айналды.

Отарлық биліктің әлеуметтік-экономикалық және саяси қысымы 1916 ж. көтерілістің басталуына негіз болды. Көтеріліс өртінің тұтануына ІІ Николай патшаның 25 маусым 1916 ж. әйгілі жарлығы түрткі болды. Осындай қысыммен өкімет жарлықтағы 19 бен 43 жас аралығындағы «бұратаналарды» майданның қара жұмысына алу жөніндегі шекті 19 бен 31 жас аралығы деп өзгертуге мәжбүр болды. Билік тарапынан жарлық талаптарының бұлайша «жұмсартылуы» да халықтың толқуына кедергі бола алмады.

Осы жарлық бойынша Ташкент қаласынан бастапқыда 7 мың адам тылдың қара жұмысына алынуы керек болса, кейіннен бұл сан 12600 адамға өсті, олардың 12 мыңы ескі қала бөлігінен алынуы тиіс еді [5, с.271]. Ташкент қаласының бастығы 1916 ж. 7 шілдесінде Шейхантаур мешітінде қала имамдары мен елуліктеріне жарлықты жариялап, оларды адам жинауға көмек көрсетуді міндеттеді [6, с.133].

1916 ж. 11 шілдесінде бейбіт халықтың полицейлермен қақтығысында көтерісшілер әскер бөлімдері мен патша билігіне наразы тұлғаларды да өз қатарына тартуға әрекет жасаған. Өлке генерал-губернаторының 1916 ж. 16 шілдеде әскери министрге былай деп жазады: «16-го (июля) около саперного лагеря близ Ташкента задержан местный туземец, предлагавший добровольцам-сербам, живущим в этом лагере, принять участие в сартовском беспорядке, в котором, по его словам должны принять участие пленные Ташкента и афганцы». Бұл деректер Түркістандағы 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліске шетелдік әскери тұтқындардың да ішінара тартылғандығын айғақтайды. Әскери тұтқындар арасында түрік жауынгерлерінің де болғандығын ескерсек олардың да жергілікті халықтың көңіл-күйіне түсіністікпен қарағандығын жоққа шығаруға болмайды. Қаладағы көтеріліс өлкенің басқа аймақтарына тез

таралып, қазақ тұрғындары басым Сырдария облысында 20-дан астам жерлерде көтеріліс жалыны бұрқ ете қалды [7, Б.12].

1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс стихиялы болғандықтан аяусыз басып-жаншылды. Жергілікті тұрғындардың талап етуімен тамыз айының соңында Ташкентке Мемлекеттік Дума делегациясы келген. Қ.Қожықов Ресей Министрлер кабинетінің төрағасы С.Виттенің атына петиция жазып, Түркістан өлкесіне ішкі басқару істерін өзі шешу құқын беруді өтінеді. Ол «генерал Куропаткинге жазалау отряды мен орыс мұжықтарының мейрімсіз және аюандық іс-әрекеттерін баяндап жазып жібердім. Сонымен бірге редакцияның ұсынысына қосылып, Түркістанға Мемлекет Думасының мұсылмандар фракциясының уәкілдерін шақырып, көтерілістен кейінгі репрессия нәтижесімен танысуды талап етім. Осыған байланысты күз айларының бірінде Тевкелеев, Керенский және Шоқаев келді. Соңғы екеуіміз Чайкиннің үйінде кездестік, сөйтіп оларға қолымдағы бар құжаттарымды тапсырдым» [8, б. 336-375.] деп жазады. Делегация құрамы басшысы А.Ф.Керенский, М.Шоқай және Қ.М.Тевкелеев сияқты қайраткерлерден тұратын. Олар Ташкент, Самарқанд, Жызақ, Андижан, Қоқан қалалары мен кейбір ауылдық жерлерді аралайды. 15 тамыз бен 2 қыркүйек аралығында өлкедегі қанды оқиғалардың салдарымен танысқан делегация басшысы А.Ф.Керенский «Туркестанские ведомости» газетіне берген сұхбатында Жетісу облысын қоспағанда «өлкеде сабаға түсу кезеңі басталды» деп есептеуге болады деп мәлімдеді. Ташкенттің ерлер гимназиясында білім алған А.Ф.Керенский өлкенің жағдайын жетік білуі тиіс болғанымен, қаланың европалық және «бұратана» тұрғындарын біртұтас деп санаймын деп нақты мәселені түсінбейтіндігін көрсетті. Әйтсе де, А.Ф.Керенский Мемлекеттік Дума мәжілістерінің бірінде Түркістан мәселесін арнайы сөз еткенімен оның сөзі өлкеде қалыптасқан жағдайды жергілікті халықтың пайдасына өзгертуге ықпал жасай алмады.

1916 ж. көтеріліс аяусыз басып-жаншылғаннан кейін ширыққан саяси көңіл-күйдегі жергілікті халық 1917 ж. ақпан буржуазиялық - демократиялық революциясын қуанышпен және үлкен үмітпен қарсы алды. Бұл тарихи оқиға өлке халқы үшін үлкен қуаныш болғанымен шексіз билік жүргізген генерал-губернатор кеңсесі, отарлық биліктің шенеуніктері мен әскерилер қуана алмады. Тіпті, осы оқиға генерал-губернатор Куропаткиннің көңіліне қорқыныш ұялатқан [9, б.39].

Ақпан төңкерісі тек орыс либералдарымен бірге ғана емес, жергілікті халықтың алдыңғы қатарлы өкілдерін де белсенді саяси әрекетке итермеледі. Өлкеде партиялар, саяси ұйымдармен, әсіресе Ресейдің мұсылмандық бөлігіндегі европалық ұлттық саяси ұйымдармен, тығыз қарым-қатынас орната бастаған алғашқы ұлттық саяси ұйымдар қозғалыстар пайда бола бастады. Төңкерістің алғашқы күндерінде «Озод Халк» (Азат халық), «Хуррият», «Гулистан», «Жамиат Исламия» (Ислам жамағаты) сияқты ұйымдар құрылды. Олардың арасында 1917 ж. наурызында құрылған «Шурои Исламия» ұйымы өлкедегі қоғамдық-саяси дамуда ықпалды күшке айналды.

Еділ бойындағы жәдитшілердің саяси ағартушылық қызметінің басты жемісі түркі халықтары арасында ұлт тіліндегі баспасөзді дамытуы болды. Түркі-мұсылман халықтарын ағартушылық арқылы саяси сипаттағы ұлт-азаттық қозғалысын үндеген «Тәржіман», «Уақыт», «Үлфат» сияқты газеттер болды. Қазақ жерінде ұлт-азаттық қозғалыстың идеологиялық өзегін құраған тұңғыш баспасөз органы «Қазақ» газеті болды. Ол газет белгілі дәрежеде жоғарыда аталған түркітілді басылымдардың саяси күрестегі және баспагерлік тәжірибесіне сүйенген. Жалпы жадидшілік жалпыресейлік ауқымдағы ұлт зиялыларының азаттық жолында қарулы күшке емес, ағартушылық әдістер мен саяси күрес тәсілдеріне сүйенген алғашқы қозғалысы болғандығын Мұстафа Шоқай «Жәдитшілік» пен «жәдитшілер» төңкерістен бұрын Түркістанда халықты прогресс жолына салуда қыруар жұмыстар атқарғаны кез-келген түркістандыққа мәлім. Жәдитшілік - адамдардың жеке басын аламайтын, таптарға бөлмейтін, жалпыға бірдей саяси еркіндік пен бостандықты мұрат тұтқан ұлттық салауатты алғабасар қозғалыс болатын» [10, б.252] деп айқындайды. Отарлық

езгі күшейген сайын жәдитшілердің ұстанған рухани-мәдени бағдары саяси сипат алып, Түркістанда «Мұсылмандық Кеңестің» (Шураи Исламия) құрылуына ұласты. Ұлт-азаттық сипат алған бұл ұйымның Бүкілресейлік басшылығын Ә.Топчибашы, С.Мақсуди, Ю.Акчура, С.Жантөрин, Ә.Ибрагимов сияқты қайраткерлер құрады.

Осындай негізде Түркістан өлкесінде ХХ ғ. бас кезінде жергілікті халықтардың түрлі саяси, ағартушылық ұйымдары құрыла бастаған. Ағартушылық бағыттағы бұл ұйымдар қоғамдық-саяси даму барысында қызмет ауқымын кеңейтіп, отаршылыққа қарсы күрес дәлелдерін бағдар еткен саяси, қуатты қозғалыстарға ұласты. Ондай үйірмелердің қуатты қозғалысқа айналуын Түркиядағы жастүріктер, Ирандағы жаспарсылар, Бұқарадағы жасбұқарлықтар сияқты саяси қозғалыстардың ықпал әсері болды. Саяси қозғалыстағы осы шығыстық фактордың басым болуы өлкедегі ұлттық ұйымдардың жәдитшілік, мұсылмандық және түркішілдік деген үш бағытын айқындайды. Ол бағыттардың ұстанған позицияларына қарай сипаттық, мазмұндық ерекшеліктері болды. Мысалы Бехбуди, Мұнауар Қары бастаған жәдитшілердің діни білім беруді реформалауға бағытталған іс-әрекеті қоғамдық өмірді демократиялық жолмен жаңарту бағытына ойыса берді.

М. Бехбудидің қызметі 1918 ж. жаңа арнаға ойысты. Ол осы жылы «Турк учоғи» («Түрік ошағы») атты қоғам құрды. Қоғамның мақсаты Түркістан түріктерінің ұлттық дәстүрлерді сауда мен өнерді дамыту және ұлттық тілді және оның рухани өзегін нығайту наыз түркі мәдениетін қалыптастыру үшін «бір тудың астына біріктіру» [11] болды. Оның бұл идеясынан жастүріктердің қоғамды модернизациялаудағы ұстанған қағидаларының ықпалымен толығады.

Убайдулла Хожаев (толық аты-жөні - Убайдулла Хожа Асадулла Хожаұлы, 1879-1938) - Түркістан жәдитшілері көсемдерінің бірі. Ташкентте орыс-бұратана мектебінде оқыған Убайдулла Хожаев Саратов университетінде жоғары заңгерлік білім алады.

Ташкент қаласында адвокат болып қызмет істеген Убайдулла Хожаев өлкедегі жәдиттік қозғалысқа белсене араласады. «Садойи Фарғона» газетінің редакторы және «Туркестанский голос» газетінің тілшісі ретінде өлкедегі «Таракий парварлар» ұйымының қалыптасуы мен дамуына шешуші ықпал жасады [12, с.15].

Ақпан төңкерісінен соң, Өлкелік мұсылман депутаттары кеңес төралқасының мүшесі, «Шури Исламия» Ташкент қалалық ұйымының төрағасы болды.

Ол І-ІІ Бүкілресей мұсылмандары съездерінің делегаты, Бүкілресей мұсылмандары атқару комитетінің («Милли шуру») мүшесі. Түркістан мұхтарияты Уақытша Үкіметінде ішкі істер және әсері министр қызметтерін атқарып, үкіметтің бағдарламалық құжаттарын дайындауға қатысты.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының саяси кезеңінің басталуын өлкедегі І Ресей Мемлекеттік думасы сайлауымен байланыстырамыз. Өйткені, осы сайлауға дайындық барысында өлкедегі ұлт зиялылары алғашқы рет саяси идеялар төңірегіне топтаса бастаған. Осыдан кейінгі кезеңде жәдиттік қозғалыс саяси сипат ала бастап, Бүкілресей мұсылмандары Орталық кеңесінің ықпалымен аймақтық деңгейден шығып, қызмет аясын кеңейте түсті. 1908-1916 жж. өлкедегі саяси қозғалыстың өрлеуі барысында ұлттық баспасөздің қаулап өсуі халықтың саяси санасын жоғары деңгейге көтере алды. Ал 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілістің басып-жаншылуы саяси күресті жаңа сапалық деңгейге көтеріп, оның стратегиялық мақсаттары мен тактикалық тәсілдеріне түзетулер енгізді. Осылайша, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы саяси ұйымдасқандық сипат алып, елдегі жаңа өзгерістерге дайындала бастады.

Әдебиеттер

1. Галузо, П., 1931. За большевистскую концепцию восстания 1916 года в Средней Азии. (К 15-летию восстания) Туркменоведение. No. 7- 9.

2. Алимova Д.А. История как история, история как наука. –Ташкент: «Узбекистан». 2009. - 184 с.
3. De Lagerd, H.A., 1987. The revolt of the Basmachi according to Red Army Journals (1920-1922)., Central Asian Survey.4. Туркестанская туземная газета. 1906. 23 мая.
4. «Айқап».-Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. -366 б.
5. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстана //Сб. док. Ред. колл. А.В. Пясковский (отв. ред.). -М.: АН СССР, 1960. -795 с.
6. Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. - Ташкент: Госиздат УзССР, 1962. -428 с.
7. Чариев У. Усиление колониальной политики и национального гнета и их последствия в Туркестане в начале XX века (на примере мобилизации на тыловые работы): автореф.... докт. ист. наук. – Ташкент,1999. - 60 с.
8. Додонов А. Февральская революция в Средней Азии. //Сборник. Революция глазами современников. – Ташкент, 1991.
9. Шоқай М. Таңдамалы. 2 т. 1-т. -Алматы: Қайнар, 1998., -252б.
10. «Турк сузи» газеті. 1918, май.
11. Kuran.A.B. Inkilap tarihimiz ve Ittihat ve teraki. Istanbul, 1948. -375.s.